

УДК 364.27.044.24:347.637

МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ НЕБЛАГОПОЛУЧНІЙ СІМ'Ї

Надія Сабат

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, 76000 Івано-Франківськ, Україна*

Обґрунтовано необхідність соціально-педагогічного супроводу неблагополучних сімей. Охарактеризовано технологію “ведення випадку” та інші моделі соціальної роботи з сім'ями (кризово-інтервентна, проблемно-орієнтована моделі, патронаж (як модель індивідуальної роботи).

Ключові слова: неблагополучна сім'я, соціально-педагогічний супровід, моделі соціально-педагогічної допомоги.

Унаслідок загострення соціальних проблем в Україні ощораз більша кількість сімей опиняється у складних життєвих обставинах, що спричиняє до поширення такого явища, як сімейне неблагополуччя, котре у психолого-педагогічній літературі трактоване як становище сім'ї, що втратила (частково або повністю) свої виховні можливості, внаслідок чого в ній склалися несприятливі умови для виховання дитини. Ретрансляцією сімейного неблагополуччя стала поява окремих категорій сімей (в яких батьки алкоголіки, наркомани або ведуть аморальний спосіб життя; асоціальні; конфліктні; неповні; зовні благополучні; соціального ризику; де наявне насильство – фізичне, психологічне, сексуальне, економічне, медичне тощо) та їхніх членів (діти-сироти, зокрема соціальні сироти і “діти вулиці”; діти, що потерпають чи потерпіли від жорстокого ставлення батьків; діти-втікачі; діти-інваліди та ін.), схильних до девіацій, найбільш поширеними серед яких є алкоголізм, наркоманія, проституція. На боротьбу з негативними соціальними явищами спрямована низка законодавчих актів і проєктів, зокрема, Державна програма підтримки сім'ї на 2006–2010 роки, метою якої є створення умов для утвердження в суспільстві духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої, соціально благополучної сім'ї, забезпечення виконання сім'єю головних її функцій; Проєкт ЄС “Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей”, національний інформаційний проєкт “Захистимо дитинство” Міжнародного благодійного фонду “Фонд Олександра Фельдмана” та Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту й ін. У загальнодержавній програмі “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року, затвердженій Законом України від 5 березня 2009 року, одним із основних

завдань визначено “удосконалення системи соціальної роботи з сім'ями, що мають дітей і опинилися в складних життєвих обставинах” [10].

У науці існує чимало класифікацій сімей за їхнім ставленням до благополуччя чи неблагополуччя. Більшість фахівців погоджуються з тим, що неблагополучна сім'я – це, насамперед, сім'я з дефектами виховання, серед яких типовими є конфліктні стосунки між батьками, погане ставлення батьків до дитини, відсутність часу для занять з дитиною, помилки у вихованні, низький загальнокультурний рівень батьків тощо. Аксиоматично, що неблагополучний стан сім'ї майже завжди призводить до дисгармонії в розвитку особистості дитини. Не викликає сумнівів і твердження про те, що благополучна сім'я є найсприятливішим соціальним середовищем для повноцінного розвитку дитини. Тому одним із важливих завдань сьогодні є соціальний супровід такого типу сімей.

Дослідженню соціально-педагогічних проблем функціонування сім'ї, сімейного благополуччя, шляхів соціально-педагогічного супроводу дитини, а також культурно-історичних аспектів становлення сім'ї присвячені праці Т. Алексеєнко, Т. Афанасьєвої, О. Безпалько, Ю. Василькової, Т. Василькової, Є. Волкової, М. Галагузової, В. Дружиніної, І. Зайнишева, І. Зверєвої, А. Капської, Г. Лактіонової, Є.Новикової, І. Трубавіної та ін. Соціально-педагогічну допомогу неповній сім'ї вони трактують як специфічну діяльність соціального працівника (або групи соціальних працівників), спрямовану на створення необхідних соціально-психологічних умов розвитку клієнтів. Завданням соціально-педагогічної допомоги є створення позитивного психологічного клімату в сім'ї, умов для розвитку дітей відповідно до їхніх індивідуальних потреб, формування партнерських відносин між державними і громадськими установами для забезпечення оптимальних умов життя та розвитку клієнтів. Соціальна робота з неблагополучною сім'єю полягає у взаємодії соціальних органів держави, суспільства та сім'ї, яка спрямована на поліпшення умов життєдіяльності сім'ї, а також у здійсненні соціального супроводу.

Ставили такі завдання: узагальнити наукові напрацювання щодо моделей соціально-педагогічного супроводу сім'ї, розкрити їхній зміст й особливості. Як відомо, в основу соціального супроводу клієнтів покладена модель “ведення випадку”, котру широко використовують у західних країнах. Суть цієї соціально-педагогічної моделі полягає в тому, щоб організувати умови для задоволення вимог клієнта шляхом найефективнішого використання всіх можливостей; запобігання або зведення до мінімуму негативних наслідків ситуації, що спонукає клієнтів звертатися за допомогою до соціальних працівників; забезпечення партнерських стосунків між тими, хто потребує соціальної допомоги (клієнтами), і тими, хто надає цю допомогу та послуги. Щоби працювати з клієнтом, необхідно передусім досконалим

вивчити й оцінити ситуацію, в якій він перебуває, далі розробити план можливого вирішення проблеми, узгодити цей план з клієнтом, а після завершення роботи проаналізувати та визначити результати вжитих заходів.

Однією з особливостей “ведення випадку” є організація надання допомоги саме вдома, а не в різних стаціонарних закладах. Аргументами з приводу цього твердження є, зокрема, те, що людина здебільшого потребує соціальної допомоги тимчасово (не протягом усього життя) і переживати період проблем краще у звичному для клієнта місці, так він почуватиметься комфортніше; для соціального становлення і психологічного “Я” особистості дуже важливо, щоби не втрачалися її соціальні зв’язки [2, с. 256]. Метою допомоги за місцем проживання є створення таких умов, щоб кожна людина змогла жити самостійно і незалежно, і, якщо це можливо, у власному будинку та у звичному для неї соціальному оточенні.

Робота з клієнтом за моделлю “ведення випадку” будується за певною логікою. Перший етап – вивчення ситуації: оцінюється загальна соціальна проблема і виявляються потреби клієнта. У письмовому вигляді в документах відображаються такі засади: оцінка потреб клієнта; розробка плану соціальної допомоги (соціального супроводу); визначення пріоритетів для вирішення потреб клієнта; якщо є потреба (для країн з ринковою економікою), визначається вартість послуг і приймається рішення щодо їх фінансування.

Оцінка потреб клієнта передбачає аналіз особистості, міжособистісних стосунків, сім’ї, взаємодії із соціальним оточенням і чинниками, що його визначають. Перед цим соціальний працівник повинен з’ясувати і дати відповіді на такі запитання, які соціально-демографічні характеристики клієнта, на якій стадії розвитку життєвого циклу він перебуває; які саме проблеми бентежать клієнта, соціального працівника, людей із соціального оточення; як, коли і хто визначив проблему або потреби клієнта і що перед цим відбувалося; які головні міжособистісні, групові та місцеві стресові чинники перешкоджають адекватно чи оптимально функціонувати клієнтові або допомагають з’ясувати потреби і рівень соціальної допомоги; які реальні можливості щодо надання допомоги має конкретна особа, сім’я, група або система соціальних інститутів (робота, школа, друзі тощо); яка саме допомога найбільш повно відповідатиме потребам індивіда і сім’ї.

На цьому етапі соціальний працівник особисто приділяє увагу підготовці до надання конкретної допомоги, визначенню проблем, які він має вирішувати, налагодженню особистого контакту і залученню клієнта до процесу прийняття рішення щодо соціальної допомоги.

Другий етап – безпосереднє надання послуг. На цьому етапі визначаються організації та фахівці, які надаватимуть послуги конкретній сім’ї, а також характер і обсяг послуг, безпосереднє надання послуг клієнтові, їхня координація, перевірка якості наданих послуг. З цієї метою соціальний

працівник і неблагополучна сім'я вивчають усі можливі варіанти вирішення проблеми та різні можливі шляхи досягнення успіху, вибирають найефективніші методи. Чітко визначають відповідальність кожної зі сторін (як працівника, який надає послуги, так і клієнта), графік роботи, формулюють конкретні завдання та визначають конкретні дати.

Третій етап – аналіз проведеної роботи та оцінення послуг, наданих клієнтові. Він охоплює такі важливі моменти: оцінення змін, які відбулися в процесі після отримання соціальних послуг; вивчення нових потреб, які з'явилися у клієнта і потребують обов'язкового вирішення; розробка (у разі потреби) додаткового плану соціальної допомоги, тобто уточнюється, розширюється певною мірою робота першого етапу; припинення роботи з конкретною сім'єю, якщо вона більше не потребує соціально-педагогічної допомоги.

Звичайно, контроль за процесом і його оцінка передбачаються на всіх проміжних етапах. Але соціальний працівник особливу увагу приділяє спостереженню за тим, наскільки успішно відбуваються позитивні процеси і чи немає потреби переглянути і відкоректувати план та звернутися до інших, дієвіших засобів досягнення мети. На завершальному етапі соціальний працівник повинен використовувати стабільні системи підтримки або вибирати оптимальні засоби допомоги.

“Ведення випадку” – це така модель соціально-педагогічних дій, коли соціальний працівник відповідає не тільки за організацію, а й за надання послуг конкретному клієнтові. Послуги можуть бути організовані різними установами, але соціальний працівник після визначення потреб неблагополучної сім'ї організовує і координує соціальну допомогу. “Ведення випадку” здійснюється на двох рівнях: 1) контактний, коли соціальний працівник безпосередньо взаємодіє з неблагополучною сім'єю; 2) організаційний або опосередкований, коли взаємодія відбувається за такою системою: соціальний працівник – інші соціальні інститути – неблагополучна сім'я.

У разі “ведення випадку” соціальний працівник діє як соціальний менеджер й виконує низку різних функцій, зокрема оцінювальну, допоміжну, організаційну, освітньо-виховну, консультативну, посередницьку, координаційну, адвокатську, адміністративну, аналітичну. А це свідчить, що соціальний працівник повинен мати комплексну теоретичну підготовку та практичні навички, що дають змогу йому розуміти особливості великої кількості випадків, уміти виконувати конкретну практичну роботу, а також володіти певним пакетом методів щодо надання соціальної допомоги та підтримки конкретної неблагополучної сім'ї. У процесі реалізації моделі “ведення випадку” можливе використання окремими фахівцями чи організаціями, що задіяні на різних етапах соціального супроводу, інших

моделей соціальної роботи із сім'ями. Зокрема, це кризово-інтервентна, проблемно-орієнтована моделі, патронаж (як модель індивідуальної роботи) та психосоціальний підхід [6, с. 128].

Кризово-інтервентна модель роботи передбачає соціально-педагогічну допомогу безпосередньо у кризових ситуаціях, які можуть бути зумовлені змінами у природному життєвому циклі сім'ї або випадковими травмувальними обставинами. Такі несприятливі ситуації і періоди пов'язані з віковими кризами дитини, коли, наприклад, у сім'ї зростають психолого-педагогічні проблеми. Зокрема, криза у віці 3 років пов'язана з процесом формування основних індивідуально-психічних рис та створення передумов для розвитку соціально-моральних якостей; 7–8 років – адаптація до нового соціального статусу школяра, засвоєння нового режиму життя, налагодження стосунків з учителем, дитячим колективом; 12–17 років – період самоствердження, змін взаємин з батьками та світом дорослих у цілому; 18–21 рік – соціальне самовизначення [7, с. 88].

Оскільки кризова ситуація потребує швидкого реагування, її оцінка не передбачає детальної діагностики, а фокусує увагу на масштабах дезадаптації та засобах її подолання. У цьому разі використовуються як внутрішні ресурси сім'ї, так і зовнішні ресурси щодо надання допомоги. Незалежно від того, які проблеми спричинили кризову ситуацію, завданням соціального працівника є надання безпосередньої психолого-емоційної підтримки, щоби пом'якшити вплив стресової події і мобілізувати зусилля сім'ї на подолання цієї кризи. Допомогу вважають успішною, коли вдається зменшити стан тривожності, напруження залежності, психологічного дискомфорту, інших кризових проявів, а також формується нове розуміння проблеми, усвідомлення того, що вона з'явилася, розвиваються адаптивні реакції, які можуть бути корисними у майбутньому.

Неважко помітити, що психологічна допомога у стресовій ситуації є домінуючою, і в цій ситуації, можливо, доцільнішим було би втручання професійного психолога, який володіє ефективними методами психологічної реабілітації. Але слід зазначити, що допомога у такій ситуації повинна бути не стільки психологічно спрямованою, скільки комплексною та такою, що охоплює ці проблеми і її учасників. Це можуть бути члени родини, неформальні групи підтримки, спеціалізовані заклади (чию увагу необхідно привертати до проблем та потреб сім'ї). У цій ситуації завдання соціального працівника полягає в тому, щоби допомогти клієнтам подолати первинну реакцію пригніченості та розгубленості, а надалі зайняти активну позицію щодо реабілітації сім'ї, зосередити свої зусилля на розвитку особистості кожного з її членів, на пошуках адекватних способів соціалізації та досягнення оптимального рівня адаптації у суспільстві.

Як і кризово-інтервентна, проблемно-орієнтована модель соціально-педагогічної роботи є короткотерміною і за тривалістю не перевищує чотирьох місяців. Ця модель розрахована на вирішення конкретних практичних завдань, що визначені спеціалістом і визнані родиною, тобто центром цієї моделі є вимога, щоби професіонали, котрі надають допомогу, концентрували зусилля на тій проблемі, яку визнала сім'я і над якою вона готова працювати, і це є важливішим, ніж погляд фахівця на природу, причину самої проблеми.

Модель ґрунтується на тому, що більшість проблем люди часто можуть вирішувати самостійно або хоча б зменшувати їхню гостроту. Зважаючи на це, головним завданням соціального працівника є створення оптимальних для цього умов. Зауважимо, що в межах цієї моделі проявляються особливості діагностики, суть якої полягає в тому, що соціальний працівник зосереджує увагу не стільки на внутрішніх особливостях сім'ї, скільки на ситуації, що спричинила цю проблему. Спільно із сім'єю формулюються конкретні, реальні завдання, які спільно ж вирішуються. Наприклад, налагодити контакти дитини з біологічним батьком чи створити умови для комфортного психологічного входження дитини у нове соціальне середовище – школу.

Проблемно-орієнтована модель передбачає реалізацію обраних спільними зусиллями шляхів і механізмів вирішення проблеми. Робота ведеться в дусі співпраці з акцентом на стимулюванні та підтримці готовності членів сім'ї щодо вирішення їхніх власних гострих питань. Визначаються перешкоди, які заважають сім'ї, і використовуються заходи, що допомагають розв'язати їхні проблеми. Успішне вирішення проблеми стає позитивним досвідом у самостійному вирішенні подальших проблемних ситуацій [2, с. 256].

Робота з клієнтом необхідна і в тому випадку, коли проблема стосується особливостей взаємодії між її членами. До таких проблем належать деструктивне ставлення до дитини, неправильний стиль виховання, незадовільний психологічний клімат сім'ї тощо.

Довготривалі моделі соціально-педагогічної роботи потребують тривалого спілкування із сім'єю (понад чотири місяці), в основі таких моделей – психосоціальний підхід.

Зміст основних завдань психосоціального підходу полягає в тому, щоби змінити сімейну систему, орієнтуючи її на виконання визначеного специфічного завдання, або змінити ситуацію загалом. Доречним є використання патронажу як одного з видів роботи соціального працівника, який передбачає відвідування сім'ї вдома з метою проведення діагностичної, контролюючої, адаптаційно-реабілітаційної роботи, що дає змогу налагодити і підтримувати тривалі зв'язки із сім'єю, вчасно виявляти її проблемні питання та оперативно надавати допомогу. Патронаж дає можливість

спостерігати за сім'єю у неформальних, невимушених умовах, що дає змогу одержати більше достовірної інформації, дотримуючись відповідних етичних принципів: самовизначення сім'ї, добровільності в одержанні допомоги, конфіденційності.

Патронаж може допомогти вирішити такі завдання: проведення діагностики, тобто ознайомлення з умовами життя, вивчення можливих чинників ризику (медичних, соціальних, побутових), вивчення й аналіз проблемних ситуацій; ведення контролю: оцінення становища сім'ї і дитини, динаміка проблем (якщо контакт із сім'єю відбувається вдруге); аналіз результатів реабілітаційних заходів, виконання батьками рекомендацій тощо; адаптивно-реабілітаційні: надання конкретної освітньої, психологічної, посередницької допомоги.

Патронаж може бути одиничним або регулярним залежно від обраної стратегії роботи (довго- чи короткотермінову) з конкретною родиною. На відміну від соціального супроводу, патронаж не передбачає активної ролі клієнта у вирішенні своїх проблем. Соціальний патронаж найчастіше використовують до клієнтів, що не можуть іноді самостійно вирішувати свої проблеми: старих людей, людей із захворюваннями, що не передбачають поліпшення тощо [2, с. 128].

Отже, в соціально-педагогічному супроводі неблагополучних сімей найчастіше застосовують моделі “ведення випадку”, а також кризово-інтервентну, проблемно-орієнтовану, патронаж (як модель індивідуальної роботи). Перспективи наступних розвідок – аналіз сучасних зарубіжних теоретичних і практичних напрацювань з цього питання, розгляд напрямів соціально-педагогічного супроводу сімей.

-
1. *Бессонова Т. Т.* Особенности развития ребенка в неблагополучной семье // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 1. – С. 39–42.
 2. *Капська А. Й.* Соціальна педагогіка: підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
 3. *Ковбас Б., Костів В.* Родинна педагогіка: У 3 т. Т. 2. Основи родинного виховання. – Івано-Франківськ, 2006. – 288 с.
 4. *Мушинський В.* Неблагополучна сім'я як фактор дисгармонійного розвитку дитини // Психолог. – 2005. – № 10. – С. 3–5.
 5. *Приходько В. М.* Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей: Наук.-метод. посіб. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 288 с.
 6. Психологічна допомога сім'ї / Упоряд. Т. Гончаренко. – К.: Вид. дім, 2005. – 128 с.

7. Соціальний супровід сімей, які спинилися в складних життєвих обставинах: Метод. посіб. / І. Д. Зверева та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 104 с.
8. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посіб. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132 с.
9. Як нам рятувати наших дітей. – К.: Всеукраїнське православне педагогічне товариство, 1999. – 60 с.
10. Загальнодержавна програма “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року. – <http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk>.

MODELS OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL HELP TO THE UNFORTUNATE FAMILY

Nadiya Sabat

*Vasyl Stefanyk Pre-Carpathian National University
Shevchenko Str., 57, UA – 76000, Ivano-Frankivs'k, Ukraine*

The article grounds the necessity of social and pedagogical accompaniment of unfortunate families. It describes the "conduct of case" technology and other models of social work with families (crisis-intervention, problem-oriented models, patronage as a model of individual work).

Key words: unfortunate family, social and pedagogical accompaniment, models of social and pedagogical help.

МОДЕЛИ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ НЕБЛАГОПОЛУЧНОЙ СЕМЬЕ

Надежда Сабат

*Прикарпатский национальный университет имени Василя Стефаныка
ул. Шевченко, 57, 76000 Ивано-Франковск, Украина*

Обоснована необходимость социально-педагогического сопровождения неблагополучных семей. Охарактеризована технология “ведения випадку” та другие модели социальной работы с семьями (кризисно-интервентная проблемно-ориентированная модели, патронаж (как модель индивидуальной работы)).

Ключевые слова: неблагополучная семья, социально-педагогическое сопровождение, модели социально-педагогической помощи.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2010

Прийнята до друку 10.03.2010